

Великі міста України в індустріальну епоху

Меліхова Т.Л.

кандидат географічних наук,
доцент кафедри фінансів і економіки природокористування
Національного університету водного господарства та природокористування

У статті відображається дослідження росту і становлення великих міст країни в індустріальну епоху, рівномірності їхнього розміщення в межах території країни та впливу на їхній розвиток статусу міста і періоду утворення. Адже рівномірність розвитку великих міст на території країни є свого роду індикатором урбанізації її території.

Ключові слова: урбанізація, індустріальна епоха, велике місто, розвиток.

Мелихова Т.Л. БОЛЬШИЕ ГОРОДА УКРАИНЫ В ИНДУСТРИАЛЬНУЮ ЭПОХУ

В статье отображается исследование роста и становления крупных городов страны в индустриальную эпоху, равномерности их размещения в пределах территории страны и влияния на их развитие статуса города и периода образования. Поскольку равномерность развития крупных городов на территории страны является своего рода индикатором урбанизации ее территории.

Ключевые слова: урбанизация, индустриальная эпоха, большой город, развитие.

Melikhova T.L. THE LARGE CITIES OF UKRAINE IN THE INDUSTRIAL AGE

The article brings into focus the research of the growth and formation of large cities of the country in the industrial age, the uniformity of their placement within the territory of the country and how the status of the city and the period of formation influenced on their development. After all, the uniformity of development of the large cities on the territory of the country is the indicator of urbanization in its territory.

Keywords: urbanization, industrial age, large city, development.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасними центрами урбанізації є великі міста, які акумулюють в собі інформаційні, інтелектуальні, інноваційні, фінансові та інші ресурси. Підвищення ролі міст у розвитку суспільства насамперед пов'язане з розвитком промислового виробництва. В різних країнах цей процес протікав різним чином, навіть в межах однієї країни досить часто спостерігаємо нерівномірність територіального, соціально-економічного розвитку. Як відомо, промислова революція кінця XVII ст. – другої половини XVIII ст. поклала початок індустріальній цивілізації, відбувся активний перехід від економіки аграрного типу виробництва до економіки індустріального типу виробництва. Глобального масштабу розвиток індустріалізації набуває на межі XIX – XX ст., з'являються великі технічно оснащені підприємства переробної промисловості, які впливають на розвиток населених пунктів. Україна не є винятком, і за період XX ст. – поч. XXI ст. в країні виділяють такі періоди індустріальної епохи: розвиток індустріальної епохи (з початку XX ст. до 30-х років); розквіт індустріальної епохи (з 30-х років до кінця 70-х років); занепад індустріальної епохи (з початку 80-х років

до середини 90-х років); перехідна постіндустріальна епоха (з середини 90-х років до початку XXI ст.), коли структура зайнятості населення у сфері послуг становить 63%, а в промисловості – лише 17,6% [1, с. 180]. При цьому варто враховувати, що Україна на початку минулого століття не була територіально цілісною державою, що негативно відобразилося на нерівномірності урбанізації території України (в сучасних територіальних межах), яка збереглася й до наших днів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку міст в різні історичні епохи розглядалися науковцями історичних (М.Е. Кавун, Я.В. Верменич, В.І. Дмитрук, С.І. Архипова, П.Т. Тронько та ін.), географічних (Д.В. Ткач, Т.Б. Заставецький, Ю.І. Пітюренко та ін.) та інших галузей знань. Дослідженням питань урбанізації та розвитку міст присвячені праці українських вчених, а саме роботи О.В. Бойко-Бойчук, О.В. Гладкого, І.В. Гукалової, Т.Б. Заставецького, О.А. Карлової, К.А. Немець, Г.П. Підгрушного, Ю.І. Пітюренко, та зарубіжних вчених, а саме роботи Е.Н. Перцика, Г.М. Лаппо, К.К. Красовського, Ю.Л. Пивоварова, А.Е. Слуки. Незважаючи на те, що питання урбанізації досліджуються

не одне десятиліття, на жаль, залишається невирішеним ряд питань.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Зокрема, потребує більш детального дослідження група «великі міста», які, з одного боку, є однією з ієрархічних одиниць в системі розселення, а з іншого боку, є основою для розвитку урбанізаційних явищ і процесів, зокрема агломерацій. Крім того, сучасні урбаністичні дослідження не завжди враховують зональні особливості фізико-географічного районування та його вплив на процеси урбанізації в Україні.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Враховуючи сказане, можна сказати, що дослідження спрямовані на становлення і ріст великих міст в індустріальну епоху та їхнє місце в сучасній системі розселення України. Адже в умовах децентралізації та переходу країни на постіндустріальний розвиток основним потенціалом цього розвитку є великі міста країни. Відповідно до мети поставлені такі завдання: дослідження росту і становлення великих міст в індустріальну та перехідну до постіндустріальної епохи; виділення ролі великих міст в урбанізації країни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час аналізу історії формування і розвитку великих міст (за сучасною класифікацією), враховуючи розрізненість джерел, доводилося використовувати вибірковий метод, вдаватися до різних аналогій та зіставлень, спиратися у висновках на розрізнені та не однотипні факти. Адже в процесі аналізу прагнемо прослідкувати те, як розвивалися великі міста в індустріальну епоху та перехідний період до постіндустріальної епохи. З одного боку, історичний екскурс можна вважати поверхневим, а з іншого боку, він дає змогу виявити особливості розвитку групи «великі міста» і те, яким чином індустріальна епоха вплинула на розвиток міст цієї групи, створила передумови для розвитку великих міст України в сучасних умовах. У процесі аналізу сконцентруємо увагу на складових індустріальної епохи, які сприяли збереженню містом протягом століть лідерських позицій в розрізі регіону, країни та забезпечували його розвиток.

Особливим є й об'єкт дослідження – місто – система, розвиток якої відбувається внаслідок поєднання кількісних і якісних змін. Нині, як і в минулі епохи, не існує загально-визнаної класифікації великих міст світу, а також спостерігаються, хоча й незначні, розбіжності у класифікації великих міст України.

Так, відповідно до Л.Т. Шевчука, І.В. Гукалової, великими містами є міста з чисельністю понад 100 000 осіб, які володіють різнобічним потенціалом розвитку і здатні виступати як центри росту. Ці погляди розбігаються з класифікацією за ДБН 360-92 України, де великі міста починаються з чисельності населення понад 250 000 осіб. Як окрему групу значні міста, що слідує за середніми містами, з чисельністю від 100 000 до 250 000 осіб виділяють Я.Б. Олійник, М.М. Паламарчук. Крім того, урбанізація – це не суто просторовий процес формування і розвитку міст поза рамками процесів змін і способу життя людини. Урбанізацію розглядають з точки зору людини, способу та умов її життя. Такий підхід відображає, що «54% населення країни проживає переважно в «сільських», або «аграрно-індустріальних умовах, тобто в селах, селищах міського типу і невеликих містах» [2, с. 35]. За такого підходу вважається, що малі та середні міста не є справжніми містами. Справжніми містами автор називає міста з чисельністю жителів понад 100 000 осіб, з диверсифікованою сферою докладання праці, відносно розвинутою соціальною інфраструктурою і переважно міським способом життя. Враховуючи сказане, великими будемо вважати міста з чисельністю населення від 100 000 осіб.

Як відомо, будь-яке місто формується під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів, природних і антропогенних. Вже під час формування перших міст спостерігався синергетичний вплив різних факторів. Оскільки місто є цілісним організмом, процес виникнення якого здійснювався за рахунок «складних перехресних процесів економічних, соціальних і військово-політичних», воно «зразу ж вступило на сцену у вигляді складного комплексу явищ <...> сили розвитку, всі елементи, з яких будувалося місто, дані з самого початку процесу» [6]. Внаслідок розвитку суспільства кількість факторів, які обумовлювали становлення, ріст і розвиток міста, розширювалася. До природних факторів приєднувалися економічні, політичні, адміністративні, суспільні тощо. Сьогодні розвиток міста залежить від взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів. «Нові міські організми розвивались неоднаково, на цей процес впливало багато різних факторів, таких як природні умови, спеціалізація міста, його функціональне призначення, і, найголовніше, суб'єктивні та об'єктивні фактори» [3, с. 112]. Сила впливу цих факторів обумовлює інтенсивність розвитку міста, урбаніза-

ційних процесів і явищ. Зокрема, поява міст у XVIII ст. пов'язана з освоєнням півдня України, а їхній ріст і розвиток – з промисловою революцією та процесами індустріалізації.

Крім того, утворення, ріст і розвиток міст пов'язані не лише з виробничою складовою економіки країни, але й з розвитком її інфраструктури, зокрема транспортної. Так, під час появи перших міст такою транспортною інфраструктурою були водні артерії суші, а саме річки і моря, які з'єднували їх з зовнішнім світом. Розвиток залізничного транспорту в другій половині XIX ст. і освоєння покладів корисних копалин позитивно вплинули на появу та ріст міст на Донбасі та Придніпров'ї, на Прикарпатті (родовища нафти і газу) та на Поліссі. В цей період на Передкарпатті виникло м. Івано-Франківськ, на півдні – Херсон, Дніпро, Маріуполь, Запоріжжя, Нікополь тощо. Швидкий промисловий розвиток Півдня в кінці XIX – на початку XX ст. «викликав значний приплив населення з Центральної Росії, насамперед у Донецько-Криворізький регіон. За рахунок прибулих робітників бурливо зростала чисельність мешканців таких міст, як Катеринослав, Миколаїв, Одеса, Харків, Київ» [7, с. 52]. Поряд з транспортною важливу роль відіграють ринкова, соціальна, інституційна, виробнича інфраструктури. Проте дороги перебувають на першому місці. Наприклад, урбанізацію півдня України стимулювало будівництво залізниць. Загальновідомо, що виробництво за відсутності попиту та зв'язків з зовнішнім ринком, де існує такий попит, не сприяє економічному зростанню та розвитку урбанізації. Як наслідок, швидкими темпами розвивалися населенні пункти, що мали вигідне економіко-географічне розміщення, розвинуту транспортну інфраструктуру, значно повільніше – периферійні території. Зокрема, із 46 великих міст України 23 міста утворилися пізніше XVII ст. (табл. 1).

Якісною характеристикою великих міст, яка позитивно вплинула на їхній розвиток, було отримання ними адміністративно-територіального статусу, такого як, зокрема, «столиця», «повітове місто», «окружне місто», «обласне місто», «місто обласного чи республіканського підпорядкування». Більшість міст в минулі епохи мала певний статус, що позитивно вплинуло на їхній розвиток. Зокрема, «на структурний розвиток міської мережі у міжвоєнний період значно вплинуло створення на території краю трьох воєводств, а саме Львівського, Тернопільського, Станіславського. Це стимулю-

вало розвиток Тернополя та Станіслава, які досить швидко відсунули на другий план давні українські галицькі міста Перемишль, Коломию та Дрогобич» [4, с. 38]. Сьогодні всі міста цієї групи також мають певний статус. Так, 24 міста – обласні центри, 1 місто – центр АРК, 2 міста мають спеціальний статус, решта – міста обласного підпорядкування. Адміністративні реформи сприяють розвитку міської мережі та розвитку самих міст, які супроводжуються завжди кількісними змінами у містах (ростом чисельності населення, ВРП на одну особу тощо), формуючи підґрунтя для якісних змін.

Кількісні зміни прослідкувати дещо складніше, хоча б за показником чисельності населення, через відсутність інформації за певні періоди для цієї групи міст, оскільки територія України в різні періоди перебувала під владою різних держав, а досить часто і під владою декількох держав. Лише більш-менш повна інформація зустрічається за останні століття. Проте з наявної інформації напрошується загальновідомий факт, що міста Середньовіччя суттєво відрізнялися за чисельністю населення від сучасних міст.

Середня кількість жителів в більшості міст України в XVII ст. коливалася від 1 до 3 тис. осіб, а в найбільших містах проживало від 10 до 15 тис. осіб. Тоді як сьогодні в найбільших містах України проживає понад 1 млн. осіб. Як бачимо, порівняно з періодом зародження індустріальної епохи і сучасним періодом чисельність населення великих міст країни зросла в сотні разів, а за XIX ст. – в десятки, що супроводжувалося якісними змінами в даних містах, а саме переходом до вищого ієрархічного рівня та розвитком промислового виробництва. У кінці XIX ст. вже виділялися урбанізаційні центри, які зберегли тенденції до розвитку до наших днів, а саме Одеса, Київ, Харків, Дніпро, Миколаїв, Львів. Тоді як такі міста, як Алчевськ, Горлівка, Донецьк, Краматорськ, Сєверодонецьк, лише формувалися, а на початку XX ст. отримали статус міста. Проте це не завадило Донецьку стати в кінці XX ст. одним з найбільш розвинутих промислових центрів нашої країни і містом-мільйонером.

На основі аналізу виділяємо такі особливості в розвитку великих міст України на межі XIX – XX ст.:

1) з'являються міста з чисельністю населення понад 100 000 осіб (Київ, Одеса, Харків, Дніпро);

2) наближаються до сотисячників за чисельністю населення Миколаїв і Львів;

Таблиця 1

Становлення і розвиток великих міст України

№	Назва	Чисельність населення, тис. осіб			
		1897 рік	1959 рік	1990 рік	2015 рік
до XVIII ст.					
1.	Євпаторія	17,9	57,0	109	–
2.	Керч	33,4	98,8	176	–
3.	Київ	247,7	1 104,3	2 616	2 906,6
4.	Ужгород	12,0	47,4	120	115,2
5.	Житомир	69,8	105,6	296	267,6
6.	Чернігів	27,7	89,6	301	294,1
7.	Біла Церква	1858 рік – 13,0	70,6	199	210,2
8.	Кам'янець-Подільський	35,9	40,3	103	101,2
9.	Луцьк	15,1	55,7	204	217,5
10.	Полтава	53,7	143,1	317	294,0
11.	Львів	1869 рік – 87,9	410,7	798	728,4
12.	Рівне	24,9	59,6	233	248,3
13.	Вінниця	30,6	121,9	379	373,3
14.	Черкаси	29,6	84,8	297	283,4
15.	Чернівці	54,2	141,9	257	266,7
16.	Хмельницький	22,9	62,5	241	269,1
17.	Тернопіль	32,0	52 245	212	218,2
18.	Кременчук	63,0	86,6	238	223,8
19.	Слов'янськ	близько 16	82,8	136	114,4
20.	Суми	1850 рік – 10,3	98,0	296	267,6
21.	Харків	174,0	934,136	1 618	1 449,7
22.	Макіївка	–	357,6	427	347,2
23.	Бровари	–	1 956	94 968	100,7
XVIII ст.					
24.	Івано-Франківськ	22,4	66,5	220	230,9
25.	Лисичанськ	–	77,9	127	116,0
26.	Херсон	59,1	158,0	361	294,9
27.	Кам'янське	1896рік – до 19,0	194,2	284	239,2
28.	Кропивницький	61,5	128,2	274	231,1
29.	Запоріжжя	19,0	434,6	891	756,9
30.	Кривий Ріг	кінець XIX ст. – 35,0	387,6	717	642,3
31.	Дніпро	112,8	661,6	1187	983,8
32.	Маріуполь	30,9	283,6	520	453,6
33.	Нікополь	–	83,0	158	115,5
34.	Павлоград	18,9	45,8	133	108,6
35.	Севастополь	53,6	148,0	361	–
36.	Мелітополь	15,5	94,7	176	155,9
37.	Сімферополь	49,1	187,6	349	–
38.	Миколаїв	92,0	226,2	508	493,6
39.	Одеса	403,8	667,2	1106	1010,9
40.	Луганськ	22,2	274,5	501	414,5
XIX ст.					
41.	Бердянськ	26,5	65,3	134	114,2
42.	Краматорськ	–	115,4	199	159,5
XX ст.					
43.	Алчевськ	–	97,6	126	109,4
44.	Горлівка	–	292,6	338	249,1
45.	Донецьк	більше 23	704,8	1117	929,1
46.	Северодонецьк	–	33,2	132	107,2

Джерело: розробка автора на основі статистичних збірників України і джерел [5; 9]

3) Львів має найбільшу чисельність населення з міст Західної України;

4) для периферійних міст України характерна мала чисельність населення (Ужгород, Луцьк, Суми, Євпаторія мають до 20 000 осіб);

5) також мала чисельність населення характерна для новостворених міст півдня і сходу України;

6) в значній кількості міст досліджуваної групи чисельність населення коливається від 20 000 осіб до 60 000 осіб.

За ХХ ст. спостерігається позитивний вплив індустріалізації на ріст великих міст і чисельності населення цих міст. Трохи більше чим за півстоліття чисельність населення великих міст в середньому зросла більше ніж втричі, незважаючи на дві світові війни. Крім того, в 1959 році в Україні вже було місто-мільйонер – Київ. Початок радянської епохи, що охарактеризувався прискореною індустріалізацією та руйнуванням традиційних селянських господарств, позитивно вплинув на урбанізацію країни і ріст великих міст. Як бачимо, швидко збільшувалася кількість великих міст у Донецько-Придніпровському регіоні. Так, з 25 великих міст України в 1959 році 12 міст знаходилися саме в цьому регіоні. Інші великі міста цього періоду переважно є обласними центрами. Найменшою кількістю великих міст характеризувалися західна і північна частини території країни. Розвиток столиці та індустріальних центрів сформував каркас урбанізації та обумовив потребу розвитку великих міст в Центральній та Західній частині країни в середині ХХ ст., чому також сприяли адміністративно-територіальні реформи 20-30-х років ХХ ст. і 1956 року. Спочатку цей процес супроводжувався механічним пере-

міщенням населення до міст, відставанням у розвитку соціальної сфери, нехтуванням соціальною сегрегацією, що негативно вплинуло на розвиток великого міста. Пізніше розвантаження крупних міст і міських агломерацій здійснювалося за рахунок обмежувальних заходів – інституту прописки. Тоді як в західних країнах переважали стимулюючі методи, а саме більш комфортні умови проживання в приміській зоні, розвинена інфраструктура, нижчі податки і платежі, ніж в місті.

В другій половині ХХ ст. ситуація, на перший погляд, ніби почала вирівнюватися. Населені пункти периферійних регіонів країни почали набувати статусу міста і зростати. Як наслідок, кількість великих міст у 1989 році подвоїлася (табл. 2), а з отриманням незалежності Україна отримала п'ять міст-мільйонерів. Проте в перехідну епоху до постіндустріального розвитку ситуація погіршилася. Кількість міст-мільйонерів зменшилася до трьох, зменшилася й загальна кількість великих міст. Для більшості великих міст країни характерна депопуляція через економічну ситуацію та погіршення рівня життя населення. Позитивна динаміка щодо чисельності населення спостерігається в таких містах, як Київ, Біла Церква, Бровари, Луцьк, Рівне, Івано-Франківськ, Хмельницький, Чернівці. Як бачимо, через економічні та політичні події акцент у розвитку регіонів змістився з південного сходу на захід та столичний регіон.

Проектування населених пунктів здійснювалося на основі перспективних планів розвитку народного господарства з урахуванням розміщення продуктивних сил і розселення, які були передбачені в проектах (схемах) районного планування [8]. Вже в цих норма-

Таблиця 2

Динаміка розвитку міст за період 1959–2015 років

Роки	Всього міст	малі	середні	великі	значні	крупні	найкрупніші	мільйонери
1959	331	275	31	25	12	8	4	1
1970	429	350	37	42	28	6	6	2
1979	—*	—*	45	45	28	9	3	5
1989	436	335	52	49	25	14	5	5
1999	448	346	54	48	22	17	4	5
2010	459	368	46	45	20	16	5	4
2015	460	372	42	46	21	17	5	3

* відсутні дані

Джерело: розробка автора на основі статистичних збірників України і джерела [9]

тивних документах акцент робився на тому, що навіть нові промислові підприємства варто розміщувати в малих і середніх містах, при цьому не допускаючи зосередження в них промисловості, яка може перетворити їх у крупні. Влада прагнула обмежити ріст крупних і найкрупніших міст, спрямовуючи будівництво нових промислових підприємств і об'єктів містоутворюючого значення за технічної необхідності та економічної доцільності у міста-супутники. Відбувався розвиток міст-супутників, які зберігали з центральним містом виробничі зв'язки, що сприяло розвитку агломерацій. Проте навіть ці процеси не змогли зрівноважити розвиток великих міст на території України. У сімнадцяти областях з 24 спостерігається нині наявність лише одного великого міста – обласного центру. А за класифікацією ДБН на Заході України лише одне місто Львів з чисельністю понад 250 тисяч осіб.

Висновки з цього дослідження. Отже, епоха індустріалізації зробила Україну урбанізованою країною. Вже в кінці XIX ст. – на поч. XX ст. Україна характеризується досить високим рівнем урбанізації. В межах країни виділилися такі центри урбанізації, як Київ, Одеса, Харків, Дніпро, Львів, які зберегли лідерські позиції й до наших днів. Пізніше до цієї групи приєдналося м. Донецьк, яке отримало статус міста на початку XX ст. В період розквіту індустріальної епохи Україна мала місто-мільйонер Київ і характеризувалася нерівномірністю росту великих міст на території країни. Так, з 25 великих міст України в 1959 році 12 міст знаходилися у Донецько-Придніпровському регіоні, інші великі міста

цього періоду були представлені переважно обласними центрами. Дещо покращилася ситуація на межі XX – XXI ст., коли змістився акцент на ріст міст центральної та західної частини країни, але загалом нерівномірність, закладена попередньою епохою, збереглася. Сімнадцять областей країни характеризуються наявністю лише одного великого міста – обласного центру, частка міського населення в загальній чисельності населення області коливалася від 42% в Закарпатській області до 90% в Донецькій області. Епоха переходу до постіндустріального розвитку характеризується інтенсивністю процесів агломерування, розвитком субурбанізації, природним зменшенням чисельності населення (депопуляцією), змінами в соціально-економічному житті країни, зміною векторів розвитку, початком процесів стягнення населення в єдиний центр країни – м. Київ. Зменшується й кількість міст з чисельністю населення понад 100 000 осіб за збільшення загальної кількості міст.

Коливання кількості міст у вищих ієрархічних групах є не випадковим і вказує на те, що великі міста є свого роду індикаторами розвитку країни. Зростання загальної кількості міст групи «великі міста» (міста з чисельністю понад 100 тис. осіб) за коливання кількості міст в підгрупах цієї групи за кількістю міст та за чисельністю населення обумовлює розвиток урбанізації. В Україні ситуація нині дещо починає вирівнюватися, адже під час зростання загальної кількості міст одночасно спостерігається зростання великих міст, що позитивно впливає на урбанізацію в країні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гузар У.Є. Дослідження етапів трансформації трудової діяльності в Україні / У.Є. Гузар // Фінансовий простір. – 2013. – № 4 (12). – С. 178–186.
2. Гукалова І.В. До питання про вибір сучасних критеріїв урбанізації в Україні / І.В. Гукалова // Укр. геогр. журнал. – 2007. – № 2. – С. 33–42.
3. Кавун М.Е. Фактори генези та формування міст Катеринослава та Одеси (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): досвід порівняльного аналізу / М.Е. Кавун, А.П. Яценко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія». – Вип. 31. – Х. : ХНПУ, 2008. – С. 112–114.
4. Лозинський Р.В. Урбанізація Галичини у часі і просторі / Р.В. Лозинський // Незалежний культурологічний часопис «І». Галичина – країна міст. – 2005. – № 36. – С. 38.
5. Население городов по переписи 28-го января 1897 года. – 1897 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/15163-vyp-1-naselenie-gorodov-po-perepisi-28-go-yanvara-1897-goda-po-uezdam-1897#page/21/mode/inspect/zoom/4/>
6. Неусыхин А.И. Социологические исследования М. Вебера о городе / А.И. Неусыхин // Вебер М. Избранное. Образ общества. – М. : 1994. – С. 665.

7. Розвиток українських земель на початку ХХ ст. / [О.П. Реєнт, В.Б. Молчанов, В.В. Шевченко] // Економічна історія України: історико-економічне дослідження : в 2 т. / НАН України, Інститут історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011– . Т. 2. – 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : history.org.ua/LiberUA/978-966-521-573-8/10.pdf.

8. СНиП II– К. 2– 62 «Нормы проектирования. Часть, Раздел К. Планировка и застройка населенных мест. Глава 2. – М., 1967 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://znaytovar.ru/gost/2/SNiP_IK262_Planirovka_i_zastr.html.

9. Численность наличного населения городов и других поселений, районов, районных центров и крупных сельских населенных мест на 15 января 1959 года по республикам, краям и областям. Украинская ССР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.webgeo.ru/db/1959/ukr.htm>.